

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Л. І. КАПІТАН (Мукачеве)

Литовсько-польська доба на сторінках "Українського історичного журналу" (1985-2000 рр.)

На думку відомого історика України І. Крип'якевича, доба від 40-х років XIV ст. до 40-х років XVII ст. "не була часом переломових подій, але була часом сірої, щоденної праці, що дала підбудову під національну культуру і уможливила розвиток національної революції"¹. Цей період в історії нашого народу, а саме — від Батисевої навали до Хмельниччини — у вітчизняній історіографії є найменш дослідженим.

"Український історичний журнал", діяльність якого (1957—2000) може стати предметом окремого дослідження в історичній науці, зробив значний внесок у розробку і висвітлення питань минувшини України литовсько-польської доби.

Функціонування журналу проходило на фоні складних і суперечливих процесів у суспільно-політичному житті країни. Природне прагнення окремих учених до історичної істини нерідко ставало конфліктним у зв'язку з необхідністю виконання тенденційних настанов державницько-компартиїних структур².

Незважаючи на певну однобокість, надання переваги деяким періодам при тематичному доборі матеріалів, на сторінках журналу великою мірою знайшли відображення результати основних досліджень історії України XIV — першої половини XVII ст., бо фактично альтернативного видання в республіці не існувало.

Із середини 80-х років у цьому часописі з'являються публікації, що свідчать про початок зміни акцентів медієвістичних досліджень. Так, чи ненайпершими в плані загальної дискусії було надруковано матеріали суспільно-політичних читань "Історія класів і соціальних груп Української РСР"³, учасники яких спробували відмовитися від стереотипів у висвітленні окремих аспектів суспільно-політичного життя в Україні періоду феодалізму.

Окремо варто сказати про статтю В. О. Щербака⁴, в якій він, досліджуючи процеси еволюції класово-станової структури феодального суспільства України в XIV—XVII ст., зосередив увагу на таких двох основних станах, як феодалі та селянство. Безперечною заслугою автора є те, що він, незважаючи на обмежену кількість документальних джерел про правове, службове й майнове становище боярства, прослідкував процес його формування, зміни станового характеру і зробив висновок: боярами ставали дрібні власники (насамперед нащадки князівських дружинників), міщани, слуги знатних вельмож і поступово цей стан переродився у майже виключно служилу категорію населення.

Слід зазначити, що особливістю середньовічних суспільств було значне кількісне переважання селянства серед населення. Належність цього класу-стану до експлуатованої частини суспільства пояснює той факт, що, на відміну від інших соціальних груп, його дослідження, в тому числі й за

доби зрілого феодалізму, було завжди пріоритетним і привертало увагу радянської історіографії, проте не всі аспекти однаково⁵. В. О. Щербак спробував проаналізувати процес зміни правового і майнового стану селян в Україні в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин, що відбилося в Литовських Статутах та "Уставі на волоки", відзначивши, що еволюція цього класу-стану в XIV ст. — першій половині XVII ст. супроводжувалась обмеженням його прав і закріпаченням.

З кінця 80-х років, коли почався процес піднесення історичної науки в Україні, сталися якісні зрушення в дослідженнях медієвістичної проблематики, на сторінках "Українського історичного журналу" збільшилася кількість студій з історії України литовсько-польської доби, розширилися їх тематика, джерельна база при викладі й теоретична аргументованість авторських висновків.

Чільне місце серед опублікованих матеріалів посіли розвідки з козацької тематики. Матеріали "круглих столів", наукових і науково-практичних конференцій, історіографічні статті⁶ свідчать про принципові зміни акцентів та методологічних засад у розробці цієї проблеми.

Постановкою питання вирізняється стаття В. І. Сергійчука⁷, який, зосереджуючись на маловідомих, а часом і спотворених попередніми дослідниками фактах біографії Івана Сулими, спробував висвітлити історичний шлях відомого козацького ватажка. Заслугує на увагу фахівців авторська версія про те, що після усунення 1629 р. від влади І. Сулима не став, як припускав М. Грушевський і як помилково зазначалося в одному із судових документів, управителем одного з маєтків на Переяславщині, а вірогідніше всього "повернувся в Січ, а в подальшому виходив на чолі запоріжців на море"⁸. На підставі джерел (лист І. Сірка, свідчення літописця Самійла Величка) вчений стверджує, що у першій половині 30-х років XVII ст. І. Сулима відігравав визначну роль у козацьких справах Запорозжя, став організатором і керівником багатьох походів проти турків і татар. Доказом цього, вважає В. І. Сергійчук, може бути факт варварської страти героя, що, незважаючи на нібито смиренну поведінку в ув'язненні і незацікавленість самого польського короля в таких діях, була спровокована присутністю на суді турецьких і татарських посланців, які, за твердженнями львівського літописця та Самійла Величка, були розгнівані облогою Азова⁹.

Окремо слід виділити серію публікацій¹⁰, присвячених висвітленню питань походження, напряму та характеру еволюції українського козацтва. Дослідники, використавши різного роду джерела, нерідко полемізуючи з М. Грушевським, переконливо довели, що козацтво зародилось як побутове явище в другій половині XV ст. і лише на рубежі XVI—XVII ст. переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними й суспільними прерогативами¹¹.

В. О. Щербак, розглядаючи джерела формування українського козацтва та фактори, які сприяли визнанню за козацтвом особливих прав, що відрізняли його від інших категорій населення спробував відійти від загального посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення. Він дослідив джерела формування козацтва з урахуванням особливостей та специфіки окремих періодів еволюції українського суспільства протягом другої половини XV—першої половини XVII ст. Зокрема, вчений відзначив, що до середини XVI ст. головним джерелом поповнення козацтва були вихідці з міст і містечок, військово-службовці (фортечні бояри), а з другої половини XVI ст., внаслідок соціально-економічних і політичних змін ряди козацтва зростали за рахунок представників шляхти, широких верств селянства та міщанства¹². Юри-

личний статус нової верстви з її соціальною функцією не був єдиним компонентом станової належності. Важливим є питання про козацьке землеволодіння. В. О. Щербак відзначив, що саме колонізація південних степових просторів України стала джерелом його зростання, а на кінець XVI ст. фактично узаконеним було (конституція сейму 1590 р.) ще одне джерело — плата за державну службу. Через відсутність різнопланового фактичного матеріалу важко судити про масштаби козацького землеволодіння, співвідношення окремих його форм, але, на думку дослідника, переважала займанщина¹³.

В. А. Смолій, простежуючи процес еволюції українського козацтва, зосередив увагу на рубіжних віхах і найбільш принципових, на його думку, питаннях історії цього соціального явища — державотворчій функції та ролі козацького ідеалу в розвитку соціальної активності селянських мас. Зокрема, він відзначив, що в конкретно-історичних умовах середини XVI ст. саме козаки перехопили естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицьке-Волинського та Київського князівств, і заснували Запорозьку Січ, яка стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на дальшу еволюцію їхніх політичних поглядів¹⁴. Вчений підкреслив, що у досить широкій палітрі ідей і поглядів, які висувалися козацтвом, одне з перших місць займали соціальні питання та вимоги політичного характеру (узаконення православної церковної ієрархії, створення змішаного суду, дозвіл брати участь у виборах нового короля, узаконення для новоствореного стану прав і вольностей, які "належать людям рицарським", та ін.), що свідчило про прагнення закріпитися в політичній структурі Речі Посполитої як повноцінний суб'єкт тогочасного польського права¹⁵. Аналіз письмових джерел дав підстави автору статті твердити, що козацтво як суспільний феномен по-своєму зробило своєрідний переворот в умах багатотисячної селянської маси України, яка вперше побачила перед собою "земний і реальний суспільний лад", прагнення до якого стало загальноукраїнським явищем¹⁶.

Одним з важливих питань концептуального характеру, пов'язаних з повстаннями кінця XVI—початку XVII ст., є з'ясування їхніх причин. У працях радянських істориків, які так чи інакше розглядали історію України литовсько-польської доби, найважливішою причиною визначено тяжкий феодально-кріпосницький гніт, ускладнений національними і релігійними антагонізмами¹⁷. С. А. Леп'явко¹⁸ слушно зауважив, що такий підхід був своєрідним відступом української історичної науки з раніше зайнятих позицій. Адже в дореволюційній українській історіографії існували різні школи, які серед основних причин виділяли або релігійний фактор (українська історіографія XVII — першої половини XIX ст.), або становий конфлікт (В. Антонович, М. Костомаров, Ф. Николайчик) і лише одна школа віддавала пріоритет соціально-класовим мотивам (П. Куліш, Д. Яворницький, В. Доманицький)¹⁹. У своїй статті дослідник на основі різноманітних джерел спробував якомога докладніше висвітлити перебіг подій повстання під керівництвом К. Косинського, яке практично ніколи не було предметом спеціальних наукових студій. Вчений, відмовившись від спрощених підходів у висвітленні соціальних рухів, прийшов до висновків, які зовсім не вкладалися в традиційні схеми. Зокрема, він обґрунтував, що, по-перше, в розгортанні повстання К. Косинського яскраво проявилися станові мотиви; по-друге, на відміну від наступних, воно не спалахнуло раптово, а "іскри козацьких свавільств розгорялись довго"; по-третє, повстання не було придушене, як запевняли радянські історики; по-четверте, воно стало першим етапом великого козацького руху 1591-1596 рр.²⁰

Варто виділити статті А. О. Гурбика ²¹, які стали вагомим внеском у розробку малодосліджених аспектів соціально-економічної історії України XIV — першої половини XVII ст. Зокрема, ним проаналізовано історіографію проблеми аграрної реформи XVI ст., зроблено висновок про те, що вона привертала увагу українських істориків ще в XIX — на початку XX ст. і результати їх досліджень не тільки розширили джерельну базу з цієї проблематики, а й урізноманітнили теоретичні підходи до неї²². Проте дослідник слушно зауважив, що наявні попередні досягнення вчених не завжди повною мірою враховуються в новітніх виданнях і спробував уточнити деякі оцінки аграрної реформи й висвітлити недостатньо, на його думку, досліджені проблеми волочної поміри українських земель. Так, він довів, що наявні джерела підтверджують правильність позиції тих учених, які початок аграрної реформи пов'язували не з прийняттям "Устави на волоки" (1557 р.), а відносили його до першої чверті XVI ст. (устава 1514 р.) і вважали, що внаслідок проведених заходів значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалася натуральна й одночасно зростала грошова ренти ²³. Вчений обґрунтував висновок про те, що реформа в українських землях мала певні особливості. Так, зокрема, якщо на переважній більшості литовських і білоруських земель волока становила 33 морги, то в Україні — 36 моргів (хоча траплялися винятки — 37 або навіть 52 морги) ²⁴. У статті наведено документальні дані, які, по суті, ставлять під сумнів твердження деяких дослідників про знищення в ході реформи сільської общини та ліквідацію общинного землеволодіння ²⁵. Цей аспект проблеми дістав своє відображення в іншій публікації А. О. Гурбика, де підбито підсумки у вивченні історії сільської громади в Україні XIV—XVI ст. і зроблено спробу прослідкувати загальний процес її еволюції в XIV—XVIII ст.²⁶ Ним, зокрема, зазначено, що до XVI ст. волосна громада мала чітко визначену територію, до складу якої входили землі загального земельного фонду (альменда) і ділянки, відособлені домогосподарствами, а для вирішення найважливіших життєвих питань волощани декілька разів на рік збиралися на загальні віча (з XVI ст. — "копи") ²⁷. На основі аналізу архівних джерел, опублікованих матеріалів дослідник визначив і ґрунтовно висвітлив процеси, які вже з XV ст. призводили до руйнування території, господарського механізму, обмеження компетенції адміністрації громади. До таких факторів він відніс паралельні процеси утвердження панщинно-фільваркової системи, зростання майнової нерівності та подальшого соціального розшарування волощан, земельні захвати волосної альменди і роздачу сіл приватним власникам, відокремлення центрального поселення від волості, турецько-татарську агресію ²⁸. Проте, на думку автора статті, всі наявні дані свідчать на користь раніше висловленого ним положення про неправомірність твердження про ліквідацію общинного землеволодіння в ході волочної поміри, адже воно зберігалось до кінця XVIII ст. і зменшилися лише його розміри ²⁹.

Аналізуючи публікації на сторінках "Українського історичного журналу" в 90-х роках, не можна оминати статті, автори яких зосередили увагу на маловивчених в українській історіографії аспектах проблеми історії міст литовсько-польської доби.

М. Ф. Дмитрієнко, Ю. К. Савчук ³⁰ продовжили започатковану в 70-х роках на сторінках часопису традицію висвітлення результатів досліджень геральдики і проаналізували геральдичні процеси на Поділлі у XIV—XVIII ст., визначили їх специфіку, основні тенденції розвитку, дали систематизовану характеристику емблематичного матеріалу. Аналіз різноманітних джерел дав можливість ученим обґрунтувати на прикладі гербової

традиції Поділля висновок про багатогранний процес історичного розвитку українських міст.

С. І. Климовський висловив цікаві міркування щодо існуючого в історичній літературі положення про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва. Зокрема, дослідник слушно зауважив, що за критерій повноти чи обмеженості магдебургії необхідно брати ступінь самостійності міста стосовно держави, до того ж на порівнянних хронологічних відрізках. Такий підхід дав можливість автору стверджувати, що загалом правовий статус Києва може бути визнаний близьким статусу більшості тогочасних значних європейських центрів у країнах з міцною державною владою³¹.

Заслуговує на увагу історична розвідка О. О. Казакова, який запропонував оригінальне, хоча і гіпотетичне, пояснення ходу битви на р. Ведросі (14 липня 1500 р.), в результаті якої до складу Московської держави увійшли не лише землі, населені росіянами, а й значна частина українських (Чернігово-Сіверщина) та білоруських (Гомель) земель³².

В нових умовах, коли почався перегляд методологічних засад, відмови від стереотипів у вивченні історичного процесу в Україні певні зрушення сталися і в підходах щодо висвітлення питань культурного розвитку українських земель XIV — першої половини XVII ст. В "УІЖ"і за останні роки опубліковано статті, автори яких зосередили увагу на нетрадиційних, недостатньо досліджених аспектах даної проблеми. Повідомлення П. М. Саса³³ присвячено аналізу соціальної суті та світоглядних засад реформаційних поглядів Івана Вишенського. Дослідник прагнув довести, що твори видатного українського гуманіста, в яких він обґрунтовував неправдивість існуючого суспільства, природну рівність людей, необхідність реформування феодалізованої церкви, обрання альтернативного експлуаторському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах організації ранньохристиянської общини стали помітним явищем суспільно-політичного життя в Україні наприкінці XVI — в середині XVII ст. і були своєрідним проявом опозиції пануючій ідеології тогочасного суспільства³⁴.

У статті В. І. Любащенко³⁵ поставлено по-новому питання про форми участі населення православного регіону в загальному реформаційному процесі у переддень нового часу. В ній ґрунтовно проаналізовано глибину проникнення таких єретичних учень, як течія "пожидовлених" та феодосіан у релігійне життя України, і зроблено висновок, що вони тут були не менш поширеними, ніж у сусідніх землях і розвивалися паралельно із західноєвропейськими єресьми значною мірою як самостійне, оригінальне явище.

Заслуговує на увагу історична розвідка В. О. Харламова³⁶. Використавши нещодавно виявлений ним документ, він спробував спростувати аргументи опонентів автору першого дослідження про Києво-Печерську лавру С. Мстиславському, який вважав, що книгодрукування в Києві почалося після того як К. І. Острозький у 1531 р. подарував лаврі літери й устаткування для налагодження друкарської справи. У статті наведено дані, що дають можливість судити про характер видань лаврської друкарні. В. О. Харламов переконливо довів, що за півстоліття Києво-Печерська лавра перетворилася на впливовий елемент культурного життя не лише України, а й Росії, Білорусії, Молдавії, Польщі, Сербії³⁷. Окремо потрібно виділити публікацію³⁸, в якій автор спробував відійти від загальноприйнятих акцентів у висвітленні питань духовного життя і висловив свої міркування щодо обґрунтованості використання положення про візантійсь-

ко-київську спадщину в культурному розвитку Великого князівства Литовського.

До важливих проблем історії України литовське-польської доби слід віднести проблеми Берестейської унії. В радянські часи дослідження місця і ролі української церкви в житті суспільства визначалося тезою про те, що "вона за доби феодалізму була знаряддям феодально-кріпосницького гніту"³⁹, а вивчення уніатської церкви спрямовувалося на викриття ворожої діяльності папської курії проти Південно-Західної Русі й України і боротьби українського народу проти католицизму⁴⁰.

Відзначення 400-річчя укладення церковної унії, що і сьогодні викликає гострі дискусії, стало поштовхом для активізації досліджень з даної проблеми. На сторінках "Українського історичного журналу" з'явилися публікації авторів з різних регіонів. Це дало можливість висловити нерідко навіть протилежні точки зору, сприяло розгортанню дискусії.

Одним з важливих документів унії є берестейські артикули, які, починаючи з другої половини XIX ст., були в полі зору як істориків церкви, так і світських науковців. Проте цілісного, комплексного погляду на їх природу, місце й значення в українській історії досі не вироблено. Цей факт, по суті, визначив наукову цінність і новизну дослідження Л. В. Тимошенко⁴¹. Дослідниця проаналізувала згадані документи і дійшла висновку, що вони мають чітку національно-захисну спрямованість. Автор статті цілком слушно вважає, що причиною завзятої й тривалої боротьби проти унії стало те, що римо-католицька ієрархія і польський уряд спромоглися приховати зміст артикулів не лише від громадськості, але і від переважної частини як новоутвореної уніатської, так і православної україно-білоруської церков⁴².

Український дослідник М. В. Харишин, залучивши дані джерел, спростував загальноприйняте в радянській історіографії твердження, що церковна унія 1596 р. сталася з вини чи завдяки польському урядові й папському престолу. Вчений, аналізуючи діяльність єпископату Української православної церкви, прийшов до висновку, що саме його згубна пасивність, орієнтація на вирішення матеріальних проблем призвели до церковного розладу⁴³. Продовжуючи міркування щодо причин Берестейської унії, російський вчений Б. М. Флоря на основі вивчення матеріалів діяльності Львівського братства, висловив власну точку зору з приводу існуючої в українській історіографії думки про вину східних патріархів, які "своїм користоловством" і непродуманою, непослідовною діяльністю примусили західноруських ієрархів "шукати собі іншого верховного архіпастиря"⁴⁴. Він, не погоджуючись із жодним з наведених висновків, зауважив, що дії константинопольських патріархів Іоакима й Ієремії II сприяли зростанню авторитету патріаршого престолу і лише в обмеженому розумінні, дуже обережно можна говорити про діяльність верховних пастирів грецької церкви як таку, що об'єктивно сприяла укладенню Берестейської унії.

Заслуговує на увагу наукова стаття Н. І. Кочан, в якій висвітлено специфічні аспекти ідей Флорентійської унії та їх втілення в життя на руських землях Київської митрополії. Наукову цінність даного дослідження визначає той факт, що Флорентійська унія як прецедент церковного права посідає чільне місце в ідеологічному обґрунтуванні й апології Берестейської унії, допомагає зрозуміти весь комплекс зовнішніх і внутрішніх причин поразки 1439 р. і повчально подивитися на суть події та її наслідки в часовому вимірі⁴⁵. Варто зауважити також, що, якщо у визначенні причин укладення Флорентійської унії історики однастайні, то зовсім непросто виглядають причини невдачі. Автор статті, проаналізувавши дані різнома-

нітних джерел, погоджується з думкою В. Соловйова, що "у сфері релігії люди не можуть бути рабами зовнішніх і штучних умов, а, навпаки, видимі умови їх релігійного життя є наслідками їх власної волі" і тому зовнішнє єднання, що базувалося на міркуваннях зиску та на інстинкті самозбереження було приречене на загибель⁴⁶.

"Український історичний журнал", заснований в період десталінізації (1957 р.), коли особливої ваги набрали завдання згуртування, мобілізації сил дослідників для вироблення нових засад розвитку української історіографії, незважаючи на ідеологічний тиск, який визначив на десятиліття тематичні пріоритети (із загальної кількості статей середньовічної тематики, що були вміщені в "УІЖ"і з 1957 р. по 1966 рік творчий доробок, в якому висвітлювалися події, явища, процеси литовсько-польської доби становив 20 %, а за 1967—1987 рр. — 11 %; за проблемним поділом матеріали підпорядковувалися тематиці суспільно-політичної історії України), зробив вагомий внесок у розробку медієвістичної проблематики.

В кінці 80-х років сталися якісні зрушення в дослідженнях медієвістичної проблематики, що помітно позначилося на творчому доробку українського часопису. З 1991 р. по 1998 р. на його сторінках збільшилася кількість студій з історії України литовсько-польської доби, розширилася їх тематика, посилювалося джерельне підґрунтя викладу й теоретична аргументованість авторських висновків.

Чільне місце серед опублікованих матеріалів зайняли розвідки з козацької тематики. Матеріали "круглих столів", наукових і науково-практичних конференцій, історіографічні статті свідчать про принципові зміни акцентів та методологічних засад у розробці даної проблеми.

Варто виділити статті, які стали вагомим внеском у розробку таких малодосліджених аспектів історії України XIV — першої половини XVII ст., як волочна поміра, еволюція сільської громади, передумови й наслідки Берестейської унії.

Певні зрушення відбулись і в підходах щодо висвітлення питань культурного розвитку українських земель. На сторінках "УІЖ"у в останні роки опубліковано наукові студії, автори яких зосередили увагу на нетрадиційних аспектах даної проблеми: соціальна суть і світоглядні засади реформаційних поглядів, місце православного регіону в загальному реформаційному процесі у переддень нового часу.

¹ Крип'якевич І. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — С. 155.

² Санцевич А. В. Інститут історії України Національної академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). — К., 1998. — С. 79.

³ Матеріали суспільно-політичних читань "Історія класів і соціальних груп Української РСР" // Укр. іст. журн. - 1986. - № 12. - С. 92-106.

⁴ Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV — першій половині XVII ст. // Там же. — 1987. — № 2. — С. 83.

⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. — Т. V. — М.: Наука, 1985. — С. 126.

⁶ Українське козацтво: сучасний стан та перспективи досліджень проблеми (матеріали "круглого столу") // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 12—30; Бармак М. В. Наукова конференція "Українське козацтво: історія і сучасність" // Там же. — 1995. — № 1. — С. 153—154; Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва // Там же. — 1990. — № 9. — С. 109—115; Сас П. М. Історик українського козацтва О. Рігельман (1720—1789) // Там же. — 1991. — № 5. — С. 96—108.

⁷ Сергійчук В. І. Козацький гетьман Іван Сулима // Там же. — 1987. — № 5. — С. 122-128.

⁸ Там же. — С. 127.

⁹ Там же. — С. 128.

¹⁰ Голівко О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Там же. — 1991. — № 11. — С. 24—35; Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Там же. — 1991. —

- № 5. — С. 61—72; Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV — середина XVII ст.) // Там же. — 1991. — № 11. — С. 43—52; Ідрбак В. О. Джерела формування українського козацтва // Там же. — 1994. — № 2—3. — С. 75—84; Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // Там же. — 1999. — № 2. — С. 48—63; Леп'явко С. А. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Там же. — № 3. — С. 57—62.
- ¹¹ С молій В. А. Феномен... — С. 63; Щербак В. О. Козацтво... — С. 43.
- ¹² Щербак В. О. Козацтво... — С. 43; Щербак В. О. Джерела... — С. 75—77.
- ¹³ Там же. — С. 49-51.
- ¹⁴ С молій В. А. Феномен... — С. 64.
- ¹⁵ Там же. — С. 70.
- ¹⁶ Там же. — С. 68 - 69.
- ¹⁷ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 72—77.
- ¹⁸ Леп'явко С. А. Повстання К. Косинського (1591—1593) // Укр. іст. журн. — 1994. — № 4. — С. 120-133; 1995. — № 5. — С. 116-127.
- ¹⁹ Там же. — № 4. — С. 120.
- ²⁰ Там же. — С. 121-122; № 5. — С. 125.
- ²¹ Гурбик А. О. Волочка поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Там же. — 1996. — № 4. — С. 49—59; Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV—XVIII століття: еволюція основних суспільно-територіальних форм // Там же. — 1997. — № 5. — С. 52-66.
- ²² Гурбик А. О. Волочна поміра // Там же. — С. 50—51.
- ²³ Там же. — С. 57.
- ²⁴ Там же. — С. 56.
- ²⁵ Там же. — С. 56-58.
- ²⁶ Гурбик А. О. Сільська громада... // Там же. — С. 52—66.
- ²⁷ Там же. — С. 53-54.
- ²⁸ Там же. — С. 56.
- ²⁹ Там же. — С. 56-60.
- ³⁰ Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. З історії гербової традиції міст Поділля (XIV—XVІІІ ст.) // Там же. — 1993. — № 11-12. — С. 50-56.
- ³¹ Климовський С. І. До питання про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва // Там же. — 1997. — № 4. — С. 76—81, 80.
- ³² Казак О. О. Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // Там же. — 1998. — № 5. — С. 52-62.
- ³³ Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // Там же. — 1987. — № 6. — С. 93—102.
- ³⁴ Там же. — С. 102.
- ³⁵ Лябашенко В. І. Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV—XVI ст. (до питання генези та еволюції "пожидовлених") // Там же. — 1996. — № 4. — С. 90—99.
- ³⁶ Харламов В. О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві // Там же. — 1990. — № 9. — С. 98-106.
- ³⁷ Там же. — С. 102.
- ³⁸ Пуцько В. Г. Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // Там же. — 1998. — № 5. — С. 118—123.
- ³⁹ Розвиток історичної... — С. 103—104.
- ⁴⁰ Историография истории... — С. 70.
- ⁴¹ Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Там же. — 1996. — № 2. — С. 15-27.
- ⁴² Там же. — С. 22, 26.
- ⁴³ Харшин М. В. Українська церква між двома уніями (1569—1596 рр.) // Там же. — 1996. — № 4. — С. 24-33.
- ⁴⁴ Флорья Б. М. Східні патріархи і західноруська церква // Там же. — 1991. — № 1. — С. 45-51.
- ⁴⁵ Кочан Н. І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков // Там же. — 1996. — № 1. — С. 28—44.
- ⁴⁶ Там же. — С. 42.